Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

TARJIMANING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI VA TEXNOLOGIYALARI

03 October 2026

UDK 81’25

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA BILVOSITA NUTQ AKTLARINING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Umida Ravshan qizi Ergasheva*

Farg’ona davlat universiteti

✉ ergashevaumida359@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi bilvosita nutq aktlarining lingvopragmatik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Bilvosita nutq aktida gapning grammatik shakli bilan so‘zlovchining haqiqiy kommunikativ maqsadi o‘rtasida yuzaga keladigan pragmatik nomuvofiqlik asosiy tadqiqot obyekti sifatida qaraladi. Ingliz va o‘zbek tillarida iltimos, taklif, rad etish, ogohlantirish, maslahat va talab mazmunining bevosita hamda bilvosita ifodalanish usullari tahlil qilinadi. Tadqiqotda qiyosiy-pragmatik, kontekstual, funksional-semantik va diskursiv tahlil usullaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar

pragmalingvistika, nutq akti, bilvosita nutq akti, illokutsiya, kommunikativ niyat, implikatura, xushmuomalalik, kontekst, ingliz tili, o‘zbek tili.

DOI: 10.5281/zenodo.23278224

Kirish

Til insonlar o‘rtasida axborot almashish vositasigina emas, balki muayyan kommunikativ harakatni amalga oshirish vositasi hamdir. Inson gapirish jarayonida xabar beradi, so‘raydi, buyuradi, va’da beradi, taklif qiladi, rad etadi, ogohlantiradi yoki suhbatdoshini ma’lum bir harakatga undaydi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, nutqning mazmunini faqat grammatik shakl yoki so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi orqali izohlash yetarli emas. Kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi niyati, suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabat va umumiy fon bilimlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq aktlari nazariyasining shakllanishida J. L. Austin til birliklari yordamida nafaqat biror fikr ifodalanishi, balki muayyan harakat ham bajarilishini asoslab berdi.[1] Uning konsepsiyasidagi lokutiv, illokutiv va perlokutiv darajalar keyinchalik nutq aktlarini pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilishning nazariy asoslaridan biriga aylandi. Austin asari dastlab 1962-yilda nashr etilgan. J. Searle mazkur nazariyani rivojlantirib, bilvosita nutq aktlari muammosiga alohida e’tibor qaratadi. Bilvosita nutq aktining o‘ziga xosligi shundaki, so‘zlovchi bir turdagi grammatik va illokutiv shakldan foydalanib, u orqali qo‘shimcha yoki asosiy boshqa kommunikativ harakatni amalga oshirishi mumkin.[2] Searlening Expression and Meaning asaridagi “Indirect Speech Acts” bobi aynan shu hodisaga bag‘ishlangan.

Bilvosita nutq aktlari pragmalingvistikaning muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo‘lib, ularda gapning grammatik shakli bilan so‘zlovchining real kommunikativ niyati o‘rtasida muayyan farq kuzatiladi. Bunday vaziyatda tinglovchi aytilgan fikrning faqat literal mazmunini emas, balki uning ortida turgan kommunikativ maqsadni ham anglaydi. Demak, bilvosita nutq aktining mazmuni lingvistik birlikning lug‘aviy yoki grammatik

ma’nosi bilangina belgilanmaydi. Uning to‘liq talqini kommunikativ vaziyat, kontekst, suhbatdoshlarning ijtimoiy munosabati va umumiy bilimlariga bog‘liq.

J. Searle bilvosita nutq aktlarini bir illokutiv akt orqali boshqa illokutiv maqsadning amalga oshirilishi bilan izohlaydi. Uning nazariyasiga ko‘ra, ayrim holatlarda so‘zlovchi aytayotgan gapining bevosita ma’nosini ham nazarda tutadi, biroq shu bilan birga undan kengroq kommunikativ maqsadni amalga oshiradi.[2] Masalan, ingliz tilidagi *Can you close the door?* gapida tinglovchining eshikni yopishga qodir yoki qodir emasligini aniqlash formal jihatdan mumkin bo‘lsa-da, odatiy kommunikativ vaziyatda uning asosiy vazifasi iltimosni ifodalashdan iborat. Searlening *Expression and Meaning* asaridagi “Indirect Speech Acts” bobi aynan gap ma’nosi va so‘zlovchi ma’nosi o‘rtasidagi bunday munosabatga bag‘ishlangan.

Bilvosita nutq aktlarini tushunishda H. P. Grice tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ implikatura tushunchasi ham muhimdir. Grice muloqot ishtirokchilarining aytilgan fikr bilan cheklanib qolmasdan, kontekstga tayanib qo‘shimcha ma’no chiqarishini ko‘rsatadi.[3] Shu nuqtai nazardan bilvosita nutq aktlari tinglovchining pragmatik inferensiya, ya’ni mavjud lingvistik va vaziyatga oid ma’lumotlar asosida so‘zlovchi niyatini aniqlashi bilan bog‘liq.

Shunday qilib, bilvosita nutq aktini tashkil etuvchi asosiy komponentlarni quyidagicha belgilash mumkin: lingvistik shakl, literal mazmun, kommunikativ niyat, kontekst va pragmatik talqin. Ushbu komponentlarning o‘zaro munosabati bir gapning turli kommunikativ sharoitlarda turlicha illokutiv vazifani bajarishiga imkon yaratadi.

Ingliz tilida bilvosita nutq aktlarini shakllantirishda modal fe’llar, so‘roq konstruksiyalari, shart konstruksiyalari va turli pragmatik yumshatish vositalari faol qo‘llanadi. Ayniqsa, *can, could, would, may, might* kabi modal fe’llar iltimos, maslahat yoki taklifni nisbatan yumshoq shaklda ifodalash imkoniyatini yaratadi. Masalan: *Open the window v*a *Could you open the window?*

gaplari kommunikativ maqsad jihatidan bir-biriga yaqin bo‘lishi mumkin. Biroq birinchi gap bevosita direktiv xususiyatga ega bo‘lsa, ikkinchi gap grammatik jihatdan so‘roq shaklida tuzilib, iltimosni bilvosita ifodalaydi. Bilvosita variantda tinglovchiga nisbatan kommunikativ bosim nisbatan yumshatiladi.Ingliz tilidagi bilvosita aktlar faqat so‘roq konstruksiyalari bilan cheklanmaydi. Darak gaplar ham muayyan vaziyatlarda direktiv vazifa bajarishi mumkin. Masalan, *It is rather cold in here* gapining literal mazmuni xona haroratiga oid axborotni ifodalaydi. Biroq ochiq deraza yonida aytilgan vaziyatda uning kommunikativ maqsadi derazani yopishga undash bo‘lishi mumkin. Bunday shakllarning asosiy xususiyati shundan iboratki, kommunikativ niyat to‘liq grammatik shaklda ifodalanmaydi. Tinglovchidan gapning real maqsadini kontekstual ma’lumotlar asosida aniqlash talab etiladi. Ingliz tilidagi bilvosita nutq aktlari orasida iltimos bilan bir qatorda rad etish, ogohlantirish, maslahat va taklif aktlari ham uchraydi. Masalan, taklifga: *I have an early meeting tomorrow.* tarzida javob berilishi formal jihatdan ertangi uchrashuv haqidagi xabar bo‘lsa-da, muayyan vaziyatda u taklifni bilvosita rad etish funksiyasiga ega bo‘lishi mumkin.

Bilvosita nutq aktlarini tadqiq qilishda xushmuomalalik kategoriyasi muhim masalalardan biri hisoblanadi. P. Brown va S. Levinson tomonidan ishlab chiqilgan xushmuomalalik nazariyasida muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy munosabatlarni saqlash va suhbatdoshga tushadigan kommunikativ bosimni kamaytirishga intilishi alohida ta’kidlanadi.[4] Ularning 1987-yilda nashr etilgan *Politeness: Some Universals in Language Usage* asarida xushmuomalalik strategiyalarining turli tillar va madaniyatlardagi lingvistik namoyon bo‘lishi tahlil qilingan.

Buyruq, talab, iltimos va rad etish kabi nutq aktlari suhbatdoshning kommunikativ erkinligiga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli so‘zlovchi bevosita shakl o‘rniga bilvosita konstruktsiyani tanlash orqali ushbu ta’sirni kamaytirishga harakat qiladi.

Masalan: *Send me the document today.*gapiga nisbatan: *Could you send me the document today?* shakli kommunikativ talabni yumshoqroq ifodalaydi.

O‘zbek tilida ham: hujjatni bugun yuboring va hujjatni bugun yuborib qo‘ysangiz. gaplari bir xil amaliy maqsadga qaratilgan bo‘lsa-da, ularning suhbatdoshga ko‘rsatadigan kommunikativ bosimi bir xil emas. Shu bilan birga, bilvositalikni har doim xushmuomalalik bilan tenglashtirish mumkin emas. Sh. Blum-Kulka bilvositalik va xushmuomalalik o‘rtasidagi munosabatni ingliz va ibroniy tillaridagi so‘rovlar asosida tekshirgan hamda

eng bilvosita strategiyalar doimo eng xushmuomala deb baholanmasligini ko‘rsatgan.[5]Demak, xushmuomalalik darajasi faqat grammatik bilvositalikka emas, balki suhbatdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy masofa, ularning maqomi, kommunikativ vaziyat va muayyan madaniyatda shakllangan nutq me’yorlariga ham bog‘liq.

Shuning uchun bilvosita nutq aktlarining qiyosiy tadqiqi tarjimashunoslik uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Bunday tahlil ikki til o‘rtasida pragmatik ekvivalentlarni aniqlash hamda literal tarjima natijasida yuzaga keladigan kommunikativ nomuvofiqliklarning oldini olish imkonini beradi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi bilvosita nutq aktlarining qiyosiy tahlili bir nechta umumiy xususiyatlarni ko‘rsatdi. Birinchidan, har ikki tilda gapning grammatik shakli bilan uning kommunikativ vazifasi har doim ham bir-biriga to‘liq mos kelmaydi. So‘roq gap iltimos yoki taklifni, darak gap esa ogohlantirish, rad etish yoki bilvosita talabni ifodalashi mumkin.

Ikkinchidan, bilvosita nutq aktlarining ma’nosi kontekstsiz to‘liq ochilmaydi. Tinglovchi so‘zlovchi niyatini aniqlashda grammatik shakl bilan bir qatorda vaziyat, suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabat va umumiy bilimlarga tayanadi.

Uchinchidan, ingliz va o‘zbek tillaridagi bilvositalikning funksional jihatdan o‘xshashligi mavjud bo‘lsa-da, uni yuzaga chiqaruvchi lingvistik vositalar bir xil emas. Ingliz tilida modal fe’llar va interrogativ konstruksiyalar faol bo‘lsa, o‘zbek tilida shart shakllari, hurmat shakllari, yordamchi fe’llar va ayrim pragmatik birliklarning imkoniyati kengroq namoyon bo‘ladi.

To‘rtinchidan, bilvositalik xushmuomalalik bilan yaqin aloqada bo‘lsa-da, bu ikki hodisani aynan bir tushuncha sifatida talqin qilish mumkin emas. Blum-Kulkaning tadqiqoti ham bilvositalikning ortishi avtomatik ravishda xushmuomalalikning ortishini anglatmasligini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, ikki tilni qiyoslashda formal grammatik shakl emas, balki kommunikativ funksiya asosiy mezonlardan biri bo‘lishi lozim. Bir xil pragmatik maqsad ingliz va o‘zbek tillarida turli grammatik vositalar yordamida ifodalanishi mumkin. Shundan kelib chiqib, bilvosita nutq aktlarini quyidagi o‘zaro bog‘liq jihatlar asosida tadqiq etish maqsadga muvofiq: grammatik shakl → literal mazmun → kommunikativ niyat → kontekst → pragmatik funksiya.

Mazkur yondashuv bilvosita nutq aktlarini faqat alohida grammatik hodisa sifatida emas, balki lingvistik, kommunikativ va ijtimoiy omillar o‘zaro ta’sirida shakllanuvchi murakkab pragmatik hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Xulosa

Ingliz va o‘zbek tillaridagi bilvosita nutq aktlarini qiyosiy o‘rganish nutq mazmuni grammatik shakldan kengroq ekanini ko‘rsatadi. Kommunikatsiya jarayonida so‘zlovchi o‘z maqsadini har doim ham bevosita ifodalamaydi. Ayrim vaziyatlarda savol orqali iltimos, xabar orqali ogohlantirish, sababni bildirish orqali rad etish yoki shart shakli orqali yumshatilgan talab amalga oshiriladi. Tadqiqot natijasida ingliz va o‘zbek tillarida bilvosita nutq aktlarining shakllanishida umumiy pragmatik mexanizm — literal mazmundan kommunikativ niyatga o‘tish jarayoni mavjudligi aniqlandi. Shu bilan birga, ushbu jarayonning til vositalari orqali namoyon bo‘lishida muayyan farqlar mavjud. Ingliz tilida modal fe’llar, interrogativ konstruktsiyalar va turli yumshatish vositalari faol qo‘llansa, o‘zbek tilida shart shakllari, hurmat shakllari, yordamchi fe’llar va kontekstga bog‘liq vositalar muhim o‘rin egallaydi.

Bilvosita nutq aktining to‘g‘ri talqin qilinishi kontekst, so‘zlovchining kommunikativ niyati, suhbatdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy masofa va mavjud pragmatik me’yorlarga bog‘liq. Shu bois bunday aktlarni faqat grammatik tahlil asosida o‘rganish yetarli emas; ularning sotsiopragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini ham hisobga olish talab qilinadi.

Shuningdek, bilvositalik va xushmuomalalik o‘zaro yaqin hodisalar bo‘lsa-da, ularni aynanlashtirish mumkin emas. Kommunikativ shaklning xushmuomala deb qabul qilinishi uning bilvositalik darajasigagina emas, balki nutq vaziyati va madaniy me’yorlarga ham bog‘liq.

Umuman olganda, ingliz va o‘zbek tillaridagi bilvosita nutq aktlarining lingvopragmatik tadqiqi ikki tilning nafaqat grammatik imkoniyatlarini, balki ularda shakllangan kommunikativ strategiyalarni ham aniqlashga yordam beradi. Mazkur yo‘nalishdagi keyingi tadqiqotlarda real og‘zaki nutq, badiiy diskurs, ij-

timoiy tarmoqlardagi kommunikatsiya va akademik muloqot materiallarini korpus asosida o‘rganish bilvosita nutq aktlarining yosh, ijtimoiy maqom va kommunikativ vaziyat bilan bog‘liq xususiyatlarini yanada aniqroq yoritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.

[2] Searle J. R. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

[3] Grice H. P. Logic and Conversation // Cole P., Morgan J. L. (eds.). Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.

[4] Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

[5] Blum-Kulka S. Indirectness and Politeness in Requests: Same or Different? // Journal of Pragmatics. – 1987. – Vol. 11, No. 2. – P. 131–146.

[6] Blum-Kulka S., House J., Kasper G. (eds.). Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. – Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation, 1989.

[7] Thomas J. Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. – London–New York: Longman, 1995.

[8] Leech G. N. Principles of Pragmatics. – London–New York: Longman, 1983.